

ERŐS FERENC

Az erőszak szociálpszichológiájáról

Agresszió és erőszak

A hétköznapi életben erőszakkal leggyakrabban az agresszió formájában találkozunk. Az agresszió általános jelenség, amely az állatvilágban és az emberi világban egyaránt megtalálható. Evolúciós szempontból fontos szerepe van a túlélésben, az ön- és fajfenntartásban, a vitális szükségletek kielégítésében, a védekezésben. Bizonyos ingerek és helyzetek (például a nagyfokú frusztráció, a félelem, a fenyegetettség érzése, a fájdalom, az éhség, a bezártság stb.) ösztönösen válhatnak ki élőlényekből agresszív jellegű viselkedést.

Erich Fromm *A rombolás anatómiája* című könyvében, amely széles körű áttekintést nyújt az emberi destruktivitás biológiai, antropológiai, pszichológiai és történelmi meghatározóiról, arra a következtetésre jut, hogy „a védekező agresszió »be van építve« az emberek és az állatok agyába, s minden esetben a vitális érdekek fenyegetése elleni védekezés szolgálatában áll”.¹ Ugyanakkor Fromm megállapítja azt is, hogy „ha az emberi agresszió csupán olyan méreteket öltene, mint ami a többi emlőssállatra – különösképpen a csimpánzokra, legközelebbi rokonainkra – jellemző, akkor a társadalmunk kifejezetten békés és erőszakmentes lenne. A dolog azonban nem így áll. Az emberi történelem a kegyetlenség és a pusztítás rendkívül gazdag tárháza, úgy tűnik, az ember agresszivitása messze meghaladja állati őseinek agresszivitását, az ember – más állatokkal szemben – valódi »gyilkos«”.²

Fromm alapvető különbséget tesz a *biológiailag adaptív*, az élet fenntartását és védelmét szolgáló agresszió és a *nem adaptív, kártékony, romboló agresszió* között, mely utóbbi kizárólag az emberre jellemző. A kártékony agresszió Fromm szerint biológiai szem-

1 Fromm, Erich: *A rombolás anatómiája*, Háttér Kiadó, Budapest, 2001, 269.

2 Uo.

pontból is káros cselekvés, amely romboló hatást gyakorol a társadalmi rendre, és nem csupán az áldozatra, hanem magára az elkövetőre nézve is kártékony lehet. A kártékony agresszió nem ösztönös, nem biológiailag programozott, ugyanakkor nehezen megszüntethető, mivel olyan emberi jellemvonás, amely az emberi létezés történelmileg kialakult feltételeiben gyökerezik.³

Az erőszak mint társadalmi konstrukció

A frommi értelemben vett „kártékony agresszió” nyilvánvaló módon magába foglalja az erőszakosnak minősülő cselekedeteket és tevékenységeket is. Az erőszak fogalma azonban ennél jóval tágabb, hiszen nem csupán közvetlen fizikai agresszió formájában nyilvánulhat meg, hanem sokféle más, közvetett, rejtettebb, áttétebb módon is. Az emberi világban az erőszak nyelvi és nyelven kívüli jelei, szimbólumai az uralom fenntartásának fontos eszközei. Ebben az értelemben beszélhetünk *szimbolikus erőszakról* is, amely – Pierre Bourdieu francia szociológus *Férfiuralom* című könyvét idézve – „valójában kényszer, és ez a kényszer úgy jön létre, hogy az elnyomott kénytelen urának elismerni elnyomóját, mivel csakis olyan megismerési eszközökkel tudja elgondolni önmagát meg az urát is, amelyek egyben az uráé is, és amelyek nem egyebek, mint az uralmi viszony bensővé tett formái”.⁴

Az erőszak fogalma szorosan összefügg a *kényszer*, illetve kényszerítés fogalmával, amely megint csak sokféle formát ölt: önmagunk kényszerítésétől, saját magunk „megerőszakolásán” át az interperszonális és csoportkényszeren és a kollektív erőszakon át a személytelen társadalmi (jogi, erkölcsi, politikai) kényszerekig terjedhet. A társadalmi törvények kényszerítő ereje olyan cselekedetekben is megmutatkozik, amelyek, legalábbis látszólag, kizárólag az egyén döntésén, motivációján alapulnak, mint például – mint Émile Durkheim kimutatta – az erőszakos bűncselekmények, öngyilkosságok, amelyeknek előfordulási aránya egy adott populáción belül hosszú időn át változatlan vagy hasonló trendeket mutathat.⁵

Az erőszak lehet passzív, fantáziabeli is, amelyhez bőséges „anyaggal” szolgálnak az erőszakos tartalmú médiaüzenetek, beleértve az elektronikus média (internet, facebook stb.) szinte korlátlan lehetőségeit az ilyen üzenetek fogadására, létrehozására és továbbítására. A fantáziabeli (álmokban, hallucinációkban megjelenő) erőszaknak a realitással való paranoid összemosása vagy éppen gyakorlati, „in vivo” megvalósítása már az erőszak patológiájának szinte beláthatatlan birodalmába tartozik.

3 I. m. 272.

4 Bourdieu, Pierre: *Férfiuralom*, Replika Kör, Budapest, 1994, 15.

5 Durkheim, Émile: *Az öngyilkosság*, Osiris, Budapest, 2003.

A (kollektív) erőszak formái történelmileg is változnak. Az erőszakos megnyilvánulások egyrészt „megszelídültek”, humanizálódtak.⁶ Ebben a folyamatban nagy szerepet játszottak többek között a modern küzdősportok, amelyek a korábban véres viadalokat, párbajokat ritualizált, szabályokkal körülbástyázott játék formájában reprodukálják; másrészt viszont az erőszak sok tekintetben személytelenné, „üzemszerűvé” vált, technikai kérdéssé, a népirtás és a háború technológiájává „fejlődött”.

Az erőszak „küszöbértékeit”, elfogadhatóságának, erkölcsi, vallási, jogi megítélésének és szankcionálásának kritériumait kulturális és társadalmi szempontok, konvenciók határozzák meg. Az erőszak *társadalmi konstrukció*, amely mindig feltételez egy jelentésadási, értelmezési folyamatot. Tóth Péter médiakutató megfogalmazása szerint „az erőszak szocio-kulturális meghatározottságú akciók és nem magatartásbiológiai aktivitások kategóriája. Ez lehetőséget kínál annak a fogalmi zűrzavarnak a feloldására, amelyet az okoz, hogy általánosan elterjedt az agresszió és az erőszak szinonimaként való használata. [...] Az erőszak olyan agresszív (vagy kényszerítő) viselkedés, amelyhez elválaszthatatlanul hozzátartozik egy interpretációs eljárás. Az *agresszív magatartás* kontextusa funkcionális, alapvetően természettudományi kötődésű, míg az *erőszak* alapvetően kultúrafüggő kategória. Az erőszak szocio-kulturális meghatározottságú akciók és nem magatartásbiológiai aktivitások kategóriája.”⁷

Az erőszak igazolása

Éppen ezért az erőszak – szemben az adaptív jellegű agresszióval – nem magától értetődő, mindig tudatos igazolásra, magyarázatra, racionalizációra szorul. Ezeknek az igazolásoknak a természetét elsősorban a szociálpszichológiai elemzés tárta fel. Fritz Heider, Leon Festinger, Elliot Aronson és mások rámutatnak azokra a belső folyamatokra, amelyek valamely (szimbolikus vagy tényleges, szóbeli vagy fizikai) erőszakos cselekedet mellett döntésünket kísérik és követik.⁸ Ennek lényege, hogy az ilyen cselekedetek az egyénben belső egyensúlyzavart, úgynevezett *kognitív disszonanciát* váltanak ki, minthogy nehezen vagy egyáltalán nem egyeztethetők össze alapvető morális értékekkel, és aligha felelhetnek meg az önmagunkról alkotott, idealizált képnek sem. A felborult belső, kognitív disszonancia helyreállítása céljából az egyik „leghétköznapibb” eljárás az erőszakos,

6 Lásd erről: Hadas Miklós: *A férfiaság kódjai*, Balassi Kiadó, Budapest, 2010.

7 Tóth Péter: A médiahatás-kutatás problémái: az agresszió és az erőszak rekonceptualizálása. *Médiakutató* 2007 tél. http://www.mediakutato.hu/cikk/2007_04_tel/05_mediahatas_eroszak/

8 Lásd erről részletesebben Elliot Aronson *A társas lény* című könyvét (legutóbbi kiadása: Akadémiai Kiadó, Budapest, 2008).

kegyetlen aktus áldozatának leértékelése, lealacsonyítása, tettünk jogosságának igazolása azzal a feltételezéssel, hogy az áldozat voltaképpen megérdemelte, ami történt vele. Önmagunk felmentése, bűntudatunk csökkentése érdekében hajlamosak vagyunk negatív indulatainkat, saját magunkkal szemben táplált rossz érzéseinket másokra kivetíteni, szenvedéseink okát másoknak tulajdonítani, „bűnbakokat” keresni. A hibás mindig az áldozat, hiszen mindenki csak azt kapja, amit megérdemel, legalábbis ezt sugallják a „világ igazságosságába” (*just world*) vetett naiv, mindennapi hiedelmeink és elképzeléseink.⁹

A racionalizáció, a projekció és a bűnbakkeresés különféle kognitív eljárásai természetesen társadalmilag is hatékonyak: ezek alkotják a csoportsztereotípiák, előítéletek, összeesküvés-elméletek alapjait, amelyekre azután a szimbolikus vagy tényleges erőszak különböző alakzatai épülhetnek. Gordon Allport amerikai szociálpszichológus szerint egy eskalálódó folyamatról van szó, amely az enyhe, szóbeli előítéletességtől a durva sztereotípiákon át az intézményes és nem intézményes (hallgatólagos) diszkriminációig, bizonyos körülmények között a terrorcselekedetig, sőt végső esetben etnikai „tisztogatásig”, népirtásig terjedhet.¹⁰ Ezekhez a cselekedetekhez azonban már nem elégségesek a hétköznapi gondolkodás *ad hoc* kognitívdiszsonancia-csökkentő, racionalizáló eljárásai. Mindehhez intézményesült propagandára, ideológiára, hősi elbeszélésekre, legitimáló mítoszokra van szükség, amelyek részben az erőszak privilégiumát birtoklók önigazolására szolgálnak, részben pedig érthetővé teszi, hogy az alávetettek, az elnyomottak, a hátrányos helyzetű, kisebbségi csoportokhoz tartozók miért fogadják el, sőt, miért tartják többnyire elkerülhetetlennek azt a rendszert, amelynek közvetve vagy közvetlenül ők maguk is kiszolgáltatottjai és áldozatai, akár nemzedékek hosszú során át. A történelemből számos példát tudunk hozni az ilyen „rendszerigazoló”, legitimáló mítoszok hatékonyságára és fennmaradására, de persze az ellentéteikre is; azokra a forradalmi tanokra és ideológiákra, amelyek „anyagi erővé válva” megdöntik az addig szükségszerűnek, a természet, az istenek vagy az uralkodó hatalma, karizmája által megszenteltnek tűnő rendszereket.¹¹

Az engedelmeskedés határai

Az erőszak problémája szorosan összefügg az engedelmeskedés kérdésével, vagyis azzal, hogy pusztán parancsok és tekintélyek nyomása alatt mennyire képesek és hajlamosak az emberek

9 Lásd: Lerner, M. J.: *The Belief in a Just World*, Plenum Press, New York – London, 1980.

10 Allport, Gordon W.: *Az előítélet*. Gondolat, Budapest, 1977.

11 Jost, John J.: *Ónalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*, Osiris, Budapest, 2003.

erőszak alkalmazására. Ismereteseek azok a szociálpszichológiai kísérletek, amelyek a tekintélynek való behódolás és engedelmeskedés folyamatát próbálták nyomon követni, laboratóriumi körülmények között teremtve olyan helyzeteket, amelyek a kísérleti személyeket erőszakos cselekedetekre készítették.¹² Így például Stanley Milgram híres-hírhedt „áramütéses” kísérletében a részt vevő alanyok kétharmada – a kísérletvezetőnek mint tekintélyfigurának engedelmeskedve – képes volt arra, hogy egyre nagyobb áramütéssel büntesse társát, holott úgy tudhatta, hogy ezzel szenvedést, fájdalmat okoz neki, s végül akár életének is véget vet. Philip Zimbardónak a stanfordi egyetem alagsorában berendezett „szimulált börtönében” a résztvevők a rájuk véletlenszerűen kiosztott szerepeikkel teljes mértékben azonosultak: a „rabok” tehetetlen, sorsukba beletörődött áldozatokká, az „őrök” pedig kegyetlen, szadista pribékekké váltak (a kísérletet néhány nap elteltével kénytelenek voltak megszakítani, nehogy a „rabokat” további megaláztatások, sérelmek ériék).¹³

Ezek a kísérletek mind arra voltak hivatottak, hogy bebizonyítsák: ahhoz, hogy valaki vakon engedelmeskedő parancsvégrehajtóvá, gyilkossá, kegyetlen gonosztevővé, terroristává váljék, nem szükségesek vele született gonosz hajlamokat vagy kisgyermekkorban kialakult torz személyiségvonásokat feltételeznünk. Az ilyen viselkedéseket a mindennapi emberek többségénél a társas helyzet, a tekintélyes vezető parancsa vagy a társak nyomása is kiválthatja. E kutatók valóban igen fontos és létező problémára hívták fel a figyelmet, mintegy kísérletileg szimulálva azokat a helyzeteket, amelyekben valódi tömeggyilkosok és valódi pribékek fejtik ki működésüket, vélt vagy valódi felsőbb utasításoknak engedelmeskedve.

Az engedelmeskedéssel kapcsolatos szociálpszichológiai kísérletek koncepciójának egyik fő forrása Hannah Arendt 1963-ban megjelent könyve, az *Eichmann Jeruzsálemben*.¹⁴ Arendt, aki személyesen is jelen volt Adolf Eichmann 1961-ben lezajlott perének tárgyalásain, arra a következtetésre jutott, hogy a vádlott „átlagos” kispolgárnak mutatkozott, aki az európai zsidóság elpusztítására specializálódott náci gépezet egyik csavarjaként lelkiismeretesen teljesítette a kapott parancsokat és utasításokat. Megfigyelései alapján dolgozta ki Arendt nagyhatású elméletét „a gonosz banalitásáról”. A szociálpszichológusok azonban, amikor Arendt teóriáját lefordították saját nyelvükre, egyszerűsítették és némiképpen félre is értették azt. Arendt számára ugyanis „a gonosz banalitása” nem elsősorban

12 E kísérletek bemutatását és elemzését lásd Elliot Aronson említett könyvében.

13 A Zimbardo-kísérlet alapján több film készült, Oliver Hirschbiegel német rendező filmje, *A kísérlet* (2001), és egy másik német rendező, Dennis Gansel *A hullám* című filmje (2008). Mindkettőt bemutatták Magyarországon is.

14 Arendt, Hannah: *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról*, Osiris, Budapest, 2000.

pszichológiai, hanem morális probléma. Eichmannból és a legtöbb hozzá hasonló tömeggyilkosból Arendt szavaival „a legjobb akarattal sem tudunk semmilyen ördögi vagy démoni mélységet kicsikarni” (315.). Ez azonban nem jelenti azt, hogy az ilyen emberek „közhelyesek” volnának. Az erkölcsi botrány éppen abban áll, hogy a tömeggyilkosságokat nem őrült, szadista emberek követik el, hanem „normális” emberek, akik képesek distanciát tartani saját cselekedeteikkel szemben; a parancsvégrehajtó gyilkos a hétköznapi életben ugyanúgy szeretheti családját, gyermekeit, Mozart szonátáit vagy a töltött káposztát, mint bárki más. A „banális gonosz” nem azt jelenti, hogy a vak engedelmesség lehetősége mindannyiunkban benne van, hogy ott lakozna bennünk egy „kis Eichmann”. Mint Arendt írja, „...a politika nem a gyerekoszobában zajlik, és a felnőttek politikai világában az »engedelmisség« szó csak helyettesíti a »helyeslés« és a »támogatás« szavakat”.¹⁵ Az újabb szociálpszichológiai kutatások ma már sokkal differenciáltabban látják az engedelmisség problémáját, módszertani és elméleti kritikának alávetve Milgram, Zimbardo és mások „engedelmeskedési” kísérleteit. Két angol kutató például, Stephen Reicher és Alexander Haslam a BBC közreműködésével megismételte Zimbardo börtönkísérletét.¹⁶ A televíziós kamerákkal rögzített kísérletben kimutatták, hogy az „örök” korántsem azonosultak automatikusan a rájuk véletlenszerűen kiosztott szereppel, éppen ellenkezőleg, kezdetben elutasították azt, pontosan felismerve, hogy az „örszerep” saját nézeteikkel, csoportnormáikkal és társadalmi identitásukkal ellentétes. A „tekintélyelvű” megoldás felé csak akkor kezdtek orientálódni, amikor a csoportban eluralkodott a káosz, és feltűnt a láthatáron egy határozott vezető, akitől a rend helyreállítását remélték. Az engedelmisség tehát mérlegelési folyamat, tudatos döntés eredménye volt, amelyet azután persze igazolni lehet a „parancsra tettem” önfelmentő ideológiájával.

Erich Fromm korábban már említett könyvében, *A rombolás anatómiájában* ugyancsak foglalkozik – alternatív értelmezésüket javasolva – Milgram és Zimbardo kísérleteivel. Fromm szerint Milgram kísérletének „legfontosabb eredménye a kegyetlen viselkedés *elleni* reakció hevességének feltárása. A kísérleti alanyok 65 százalékát valóban sikerült ugyan arra kondicionálni, hogy kegyetlen módon *viselkedjenek* – az iszonyat és a felháborodás jelei azonban legtöbbjük esetében ugyancsak tetten érhető volt.”¹⁷ Fromm értelmezése szerint Milgram kísérletének legfőbb tapasztalata az, amit ő maga nem hangsúlyoz: „a lelkiismeret szavának ereje a kísérleti alanyokban, és a fájdalom, amelyet az vált ki belőlük, hogy egy tekintély lelkiismeretük ellenében kész-

15 I. m. 307.

16 Reicher, Stephen – S. Alexander Haslam: Rethinking the psychology of tyranny: The BBC prison study. *British Journal of Social Psychology* (2006), 45; 1–45.

17 Fromm, i. m. 89.

tette őket cselekvésre. A kísérlet ennél fogva értelmezhető ugyan az ember könnyűszerrel való dehumanizálhatósága bizonyítékaként, a kísérleti alanyok viselkedése azonban ennek éppen az ellenkezőjét mutatta fel: a bennük rejlő erőt, amely a kegyetlen viselkedést elutasítja.”¹⁸

A kollektív erőszak

Milgram és Zimbardo munkái – csakúgy, mint más szociálpszichológiai megközelítések – általában az erőszaknak magára az elkövetőre gyakorolt hatását, a tettesekben végbemenő dehumanizációs folyamatokat állítják középpontba. Más, újabb, elsősorban pszichoanalitikus, pszichoterápiás indíttatású vizsgálódások magukra az áldozatokra, mindazokra a rövidebb vagy hosszán tartó traumatikus állapotokra irányulnak, amelyek a velük szemben elkövetett fizikai vagy lelki erőszak nyomán lépnek fel. Az egyik nagy terület a *családon belüli erőszak* traumatikus hatásainak vizsgálata, amelyben úttörő szerepet játszott a magyar pszichoanalitikus, Ferenczi Sándor. Ferenczi „a felnőttek és a gyermek közötti nyelvzavarnak” nevezte azt a helyzetet, amikor a felnőttek a „gyengédség nyelve” helyett a „szenvedély nyelvvel” fordulnak a gyermekhez, aki ezt képtelen adekvát módon feldolgozni, és ezáltal traumatizálódik, „bölcscsecsemőként” teljesen védtelenül maradván a felnőtt világ hatásaival szemben.¹⁹

A traumatizáció kutatásának másik nagy területe a *kollektív erőszak* jelenségeinek és következményeinek szisztematikus feltárása és elemzése. Ez utóbbi témáról szól Françoise Sironi francia pszichológus *A kollektív erőszak pszichológiája* című könyve.²⁰ A francia pszichológus, egy nagy párizsi traumaközpont munkatársa „a kollektív történelem erőszakos jelenségeihez (háborúk, mészárlások, népirtások, népességek földjükről való elűzése stb.) kapcsolódó traumák és a napjainkban zajló nagy ívű (technológiai, társadalmi, gazdasági, kulturális stb.) változások kiváltotta zavarok újfajta pszichológiai megközelítését” javasolja. Ez az új nézőpont az általa „geopolitikai klinikai pszichológiának” nevezett irányzat koncepciója, amely, mint írja, „a különböző világok érintkezési felületeinél jelentkező klinikai problémák elemzésére vállalkozik”, mégpedig az alábbi területeken:

¹⁸ Uo.

¹⁹ Nyelvzavar a felnőttek és a gyermek között; A gyengédség és a szenvedély nyelve (1932), in Buda Béla (szerk.): *A pszichoanalízis és modern irányzatai*, Gondolat, Budapest, 1971, 215–226.

²⁰ Sironi, Françoise: *Psychopathologie des violences collectives: Essai de psychologie géopolitique Clinique*. Odile Jacob, Paris, 2007. A könyv 2012-ben jelenik meg magyarul a Göncöl Kiadónál. Az idézetek Bárdos Miklós még kéziratban lévő fordításából származnak. Hasonló témákkal foglalkozik Sironi már korábban magyarul megjelent könyve: *Hóhérok és áldozatok – A kínzás pszichológiája*, Göncöl Kiadó, Budapest, 2011.

– A nyugati társadalmak migráns, illetve kulturálisan, szociálisan vagy politikailag marginalizálódott népessége körében alkalmazható terápiás módszerek területén;

– A háborúk, inváziók, vagy kulturális objektumaik megtámadása miatt tömeges dekulturációs folyamaton keresztülment népességekre szabott klinikai és terápiás praxis területén;

– A világ különböző, konfliktusok sújtotta földrajzi övezeteiben zajló, pszichológiai jellegű humanitárius missziók keretében alkalmazható klinikai és terápiás módszerek területén.

A kollektív erőszak lényege Sironi szerint a szándékos traumaokozás. *Szándékolt traumának* nevezi „az emberek vagy az emberek alkotta nem emberi ideológiák, hiedelmek [...], látható vagy láthatatlan külső tényezők (rendszerek, szervezetek stb.) által egy adott alanyban vagy egyének egy csoportjában szándékoltan indukált traumatikus hatást. Jóllehet a szándékolt trauma vektora többnyire egy emberi lényben megszemélyesül, az aktív erő valójában egy szándékossággal átítatott rendszer vagy mechanizmus. [...] A szándékolt trauma kiváltása általában traumatikus technikákon keresztül történik (kínzás, paradox lelki jelenségek szándékos előállítása stb.), valamilyen funkció – beavatás, csoportba való beillesztés, dehumanizálás, dekulturáció – megvalósítása érdekében. Célja minden esetben személyiség-átalakulás vagy személyiségmódosulás elérése. [...] Ez az átalakító, illetve romboló potenciál eleve benne rejlik a szereplők tetteiben és a változások kiváltása érdekében mozgósított technikákban.”

A kollektív erőszak mély nyomokat hagy az egyének és a csoportok, illetve az egész társadalom kollektív emlékezetében, megdermedt és zárványszerű objektumok formájában élhet tovább. Hatásuk továbbadódhat a nemzedékek közötti áthagyományozás révén, és mint Sironi írja, „sokáig szunnyadva lap panghatnak a felszín alatt, hogy sok évvel a kiváltó események után hirtelen vagy fokozatosan újra megmutatkozzanak”. A kollektív erőszak hatása a politikai érzelmek kiváltásán keresztül érvényesül. „A politikai emóciók az egyén élettörténete és a kollektív (kulturális, politikai, vallási, szociális) történelem érintkezési felületein keletkeznek. [...] A politikai emóciók észrevétlenül, de annál erőteljesebben strukturálják modern gondolkodási módjainkat. Markánsan alakítják jövőnket, éppúgy, mint egyéni élettörténetünk, vagyis az affektusok és intim tapasztalatok negatív hatásait előidéző eseménysorok. Az efféle események nem feltétlenül váltanak ki pszichopatológiát. Ugyanakkor a pszichoterápia folyamatában minden alkalommal megmutatkozik az emberi sorsra tett hatásuk jelentősége, hiszen mindannyian megélünk politikai emóciókat, és valamennyiünk életét áthatja a kollektív történelem.”

A politikai érzelmek – amelyeknek leírása emlékeztet arra, amit Bibó István „közösségi hisztériáknak” nevezett – Sironi szerint magukba foglalják a politika által *kiváltott* emóciókat

éppúgy, mint azokat az érzelmeket, amelyek a politikát *alakítják*. A politikai érzelmek legfőbb sajátossága, hogy igen tartósak lehetnek, erejük még a nemzedékek váltakozásával sem feltétlenül csökken. Ugyanakkor könnyen mobilizálhatók, instrumentalizálhatók, manipulálhatók különféle, határozott szándékokkal és célokkal fellépő rendszerek, mozgalmak vagy politikusok által. Manipulációra legalkalmasabbak a negatív érzelmek, mint például a bosszúvágy, a gyűlölet, a harag, a megálázottság vagy a frusztráció érzése. Mindezek felkeltésének – ha nincs hatékony ellenerő, amely ezt megakadályozza – következménye lehet az erőszak eszkalációja.